

IQTISODIY MAKTABLARNING FOYDA TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR HAQIDAGI QARASHLARI

Turanov Murodullo

Termiz davlat universiteti Moliya va moliyaviy texnologiyalar kafedrasida katta o'qituvchisi

email: Murodullo11@mail.ru

ARTICLE INFORMATION	ABSTRACT
Volume: 1 Issue: 9 DOI: https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss9/a15	Foyda va uning xususiyatlari bo'yicha turli iqtisodiy maktablar vakillarining ilmiy qarashlari aks ettirilib, ushbu fikrlar tadrijiy o'ranilgan, foyda iqtisodiy kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha xulosalar keltirilgan.
KEYWORDS	Foyda, iqtisodiy maktablar, bozor iqtisodiyoti, narx, renta, qiymat, qo'shilgan qiymat, so'f mahsulot, kapital, xarajat, ishlab chiqarish.

Кириш (Introduction/Введение).

Iqtisodiy kategoriya sifatida esa mazmungan turlicha anglashiladi. Foydaning mazmunini turlicha qabul qilish, uning oddiy va murakkab iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilishni yuzaga chiqaradi. Foyda bozor sharoitida tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyat davrlari oralig'ida uzluksiz asosiy marrasi hisoblanadi. Ushbu jihatning o'zi tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyatida asosiy omilni yuzaga chiqaradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Klassik siyosiy iqtisodchi olim A.Smitning fikricha, "... kapitalning qoplanishi va renta to'langandan keyin qolgan barcha ortiqcha mablag' foyda deyiladi"[1].

Bu ta'rif tushunarli bo'lsada foydaning mazmunini ijtimoiy-iqtisodiy davr holatidan kelib chiqib, tovarlar narxining tarkibiy qismlari nisbatan ifodalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Menkyu N.G. "Makroekonomika" nomli darsligida foydaning ta'rifini quyidagicha beradi: "Foyda - bu xarajatlar chegirilib, ishlab chiqarish xarajatlari qoplangandan so'ng firma egasining ixtiyorida qolgan tushumdir" [2].

Tadqiqotni amalga oshirishda foydalanilgan usullar (Methods/Методы).

Tadqiqotni amalga oshirishda tadqiqot metodlarining qiyosiy va tarkibiy tahlil, guruhlashtirish va taqqoslash usullaridan samarali foydalanildi.

Olingan natijalar (Results/Результаты).

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida zamonaviy iqtisodiy nuqta nazaridan uning tavsiflari ishlab chiqildi.

Tahlillar (Analysis/Анализ).

Qadimgi hind iqtisodiy tafakkuri haqidagi Arxashastra traktatida boylikning mehnat orqali yaratilishi nizomi va savdo foydasining savdogar va davlat o'rtasida taqsimlanish jarayonini boshqarish zaruriyati haqida to'xtalib, foydani taqsimlanish jarayoni davlat tomonidan tartibga solinishini targ'ib qilingan. Foydaning shakllanish jarayoniga nisbatan taqsimlanish jarayoniga e'tibor qaratilgan.

Shuningdek foydaning shakllanishi va uning mohiyati haqidagi dastlabki iqtisodiy qarashlar qadimgi yunon olimlari Ksenofont, Aflotun davridan boshlanib, ular asarlarida aynan foyda haqida tizimli o'rganilmagan. Jumladan Ksenofont pul yordamida tovar muomakasi amalga oshirilishi va boylik jamg'arish uchun insonlar tomonidan kashf etilganligini ta'kidlaydi. Pulni boylik tarzida jamg'arishga qarshi bo'lib, ayniqsa sudxo'rlikni keskin tanqid qilishgan.

Aflotun narx haqida fikr yuritib, uni davlat boshqarishi kerakligi va uning natijasida foyda olinishini ta'kidlaydi. Iqtisodiy tafakkur taraqqiyotida Arastu o'z qarashlarida o'rganilgan fikrlarni tizimlashtirib, iqtisodiyot va xrematistika tushunchalariga mezonlar asosida yondoshib, foyda haqida mulohazalarni bosqichma bosqich shakllanishiga hissasini qo'shdi. "... ularning foydani to'plash vositasi sifatida qo'llanilishi, ya'ni sudxo'rlik kapitali sifatida, - xrematistikaga sohasiga tegishlidir." [3] Uning iqtisodiyot va xrematistika haqidagi kontsepsiyasidan shuni xulosa qilish mumkinki, foydaning shakllanishi aynan xrematistika faoliyati bilan bog'liq. Xrematistikani savdo orqali barqarorlik holatini paydo qilish ekanligi, bunda mulkka, boylikka egalik qilishlik ekanligini ta'kidlaydi. "Boylik ortirish san'atida maqsadga erishishda hech qachon chegara bo'lmaydi, balki bu yerda maqsad boylik va pulga ega bo'lishdir." [4] Shuningdek savdo foydasini ko'pirtirilganligi, sudxo'rlik kapitalini pulga egalik qilishning notabiiy yo'li ekanligi izohlaydi. Arastu oddiy tovar muomalasida va pulning kapital sifatida muomalasida kapitalni pulning harakati natijasida ko'payishi ta'kidlaydi. Qadimgi yunon olimlarining iqtisodiy qarashlarida stixiyali ravishda savdo foydasi tushunchasi keng o'rganilganligini ko'rish mumkin. Demak mazmungan qadimgi yunon olimlari jamiyatda jamg'arilgan boylik va egalik qilingan

Ayrim iqtisodiy maktablarning foyda tushunchasiga yondashuvlari haqidagi qarashlari

Iqtisodiy maktablar	Mazmuni	Nazariyaning namoyondalari
Merkantelizm	foydani shakllantirishda tashqi savdoni afzal bilishgan	T.Mann
Fiziokratlar	foydani maxsus ishlab chiqarish kuchi-er natijasi sifatida tasvirlashgan	F.Kene
Klassik siyosiy iqtisodchilar	Foydani shakllanishi bilan bog'liq xususiyatlarini qiymatni mehnat yaratishi asosida o'rgandi. Foydani qiymat va xarajatlar orqali tushuntiradi.	A.Smit D.Rikardo
Marksizm	foydaning shakllantirishiga asosiy sabab, ishchilarning mehnati qaralib, qo'shilgan qiymat foydaning o'zgartirilgan shakli sifatida o'rganiladi.	K.Marks
Marginalistlar	Bozorda narxlar va monopol foydani shakllantirishning muammolari o'rganilgan.	S.Jevons, K.Menger, Bem-Baverk
Neoklassik iqtisodchilar	Foydaning shakllantirishning ko'p miqdoriy parametrlarini aniqlashtirishni tadqiq qilgan. foyda tadbirkorlik faoliyatining natijasi ekanligini asosladi.	A.Marshall Y.A.Shumpeter
Keynschilik	investitsiya, bandlik, iste'mol va foyda o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlash orqali iqtisodiyotni tartibga solishda fiskal siyosatga ustuvorlik beradi	J.Keyns
Institutsionalizm	Foyda olish asosiy maqsad sifatida e'tirof etilmaydi	T.Veblen J.Gelbreit

mulk, shuningdek pul mablag'larini foyda sifatida talqin qilishgan. Ushbu qarashlar esa o'rta asrlarda faoliyat yuritgan iqtisodchi olimlar tomonidan keng o'rganilishi ilmiy asoslangan g'oyalarni rivojlanishga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotining dastlabki nazariy kontsepsiyasi- tarixiy iqtisodiy qarashlar nuqtai-nazaridan foyda nazariyasi tamoyillari rivojlanishining dastlabki bosqichlari merkantilistlar iqtisodiy tahlillari bilan bog'liq. Merkantilistlar xalqaro savdo nazariyasiga shubhasiz yirik salmoqdagi nazriy hissasini qo'shish bilan birgalikda, bir qator iqtisodiy kategoriyalarni mazmunini ochib ham berishgan. Merkantilistlar T.Mann, D.Yum, J.Kolberlarning nazariy yondashuvlarida boylik-foydani shakllanish manbalarini tadqiq qilish asosiy o'rinni egalladi. Merkantilistlar ichki va tashqi savdo faoliyatiga keng e'tibor qaratib dastlab foyda ayirboshlashdan paydo bo'lishini ta'kidlashgan. Lekin ular foydani shakllantirishda tashqi savdoni afzal bilishgan. "Ularning fikricha, boylikni ko'paytirishning asosiy manbasi bo'lib, tashqi savdo hisoblanadi. "Bizning boylik va pulimizni ko'paytirishning odatiy vositasi, - ta'kidlaydi Men,- tashqi savdo hisoblanadi." [4]

Boshlang'ich va so'ngi merkantilizm namoyondalari foydani keng shakllantirish omillari sifatida yuqori narxlar belgilash, importni chegaralash, oltin va kumushni mamlakatdan chiqarmaslik, arzon tovarlar vositasida bozorlarni egallash, aktiv savdo balansi sharoitida tovarlar importga ruxsat berish, maqbul savdo bitimlari uchungina oltin va kumushni mamlakatdan olib chiqishga ruxsat berishlarni keltirishadi. Ularning ta'kidlashicha, albatta ayirboshlash jarayoni foydani paydo bo'lishini boshlang'ich nuqtasi bo'lib, shundan so'ng uni o'zlashtirish mumkin. Ammo foydani paydo bo'lish manbasi haqidagi savolni qaysi bosqichda o'zlashtirilishi haqidagi savol bilan aralashtirmaslik zarur. Merkantilistlar fikricha foyda ayirboshlash bosqichida o'zlashtirilishini ta'kidlashib, foydani tabiati va haqiqiy manbaidan uzoqlashib, ular foyda ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'lishini bilishmagan. Shunga mos ravishda ularning ilmiy qarashlariga asosan tashqi savdo foyda oqimini ta'minlash maqsadida davlatning faol aralashuvini qo'llab quvvatlashgan. Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkin, merkantilistlar asosan tashqi savdo orqali foydani ko'paytirish natijasida iqtisodiyotni o'sishini ta'minlash, milliy boylikni oshirishga e'tibor qaratishgan. Foyda nazariyasining rivojlanishi fiziokratlar iqtisodiy maktabining namoyondalari – F.Kene, J.Tyurgolar faoliyati bilan ham bog'liq. Ularning fikricha, iqtisodiyotning shakllanishi va faoliyatining asosini tabiiy tartib belgilaydi. Fiziokratlar asosan foydani maxsus ishlab chiqarish kuchi-er natijasi sifatida tasvirlashgan. Ular zirotat ma'sulotlarini yetishtirishning miqdoriy o'sishini qiymat o'sishi bilan aralashtirib yuborishadi. Shuning uchun ular noto'g'ri ravishda ishlab chiqarish sohasidagi foydani qishloq xo'jaligi bilan chegaralab va mohiyatan iste'mol qiymati o'sishini qiymat o'sishi bilan almashtirishdi. Fiziokratlar maktabining namoyondalarining kontsepsiyasiga ko'ra davlatning iqtisodiy siyosati qishloq xo'jaligi munosabatlari orqali amalga oshirilishi zarurligi va foydani shakllantirishda yagona manbasi yer ekanligini qayd etishadi. Foydani shakllanishini F.Kene "sof mahsulot" tushunchasi orqali tushuntirishga harakat qiladi. Tabiat ishtirokida yer egasining mehnati foyda –"sof mahsulot"ni yaratishini ta'kidlaydi. Shakllangan foyda yer egalari ilgar yerga qilgan harajatlari uchun mukofot ekanligini qayd etadi. J.Tyuro foyda nafaqat qishloq xo'jaligida balki sanoat, savdoda ham shakllanishini ta'kidlagan.

Sanoat va sadoda mehnat mahsuldor emasligi, masalan savdoda mehnat materiyani shakllini o'zgartirishi, savdoda esa tovarlar harakati sodir bo'lishi, eng asosiy yangi materiyahosil bo'lmashligini ta'kidlashadi. Sanoatda "sof mahsulot" hosil bo'lmaydi, sanoat mahsuloti qiymati ishlab chiqarish xarajatlariga teng ekanligi, ular foydani xodimlar ishhaqi ko'rinishida olishadi. Savdo foydasini hisoblash va aldov natijasi sifatida ko'rishadi. Shuning uchun foydani shakllanishini yana qishloq xo'jaligi tizimi nuqtai-nazari orqali dalolatlaydi: "foyd –tabiat inomi emas, u foizga o'xshash bo'lib, uning paydo bo'lishi yer rentasidan "kelib chiqadi"." [4]

Klassik siyosiy iqtisod maktabining dastlabki vakillari A.Smit va D.Rikardlar foydani mohiyatini jiddiy tadqiq etishdi. Dastlab foydani tadqiq etishni sanoat ishlab chiqarishda, so'ngra tadqiqot sohlarini kengaytirib noishlab chiqarish sohalarini bo'yicha keng o'rganishdi.

A.Smit foydani iqtisodiy kategoriya sifatida mehnat qiymati nazariyasi bo'yicha ifoda etdi. Foydani shakllanishi bilan bog'liq xususiyatlarini qiymatni mehnat yaratishi asosida o'rgandi. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bo'yicha emas balki, mehnat orqali tovarlarning qiymatini aniqlash bilan birga, A. Smit daromadlar yig'indisi sifatida qiymat iqtisodiy kategoriyasini shakllantirdi.

Bozor iqtisodiyotining dastlabki nazariy kontsepsiyasi- tarixiy iqtisodiy qarashlar nuqtai-nazaridan foyda nazariyasi tamoyillari rivojlanishining dastlabki bosqichlari merkantilistlar iqtisodiy tahlillari bilan bog'liq. Merkantilistlar xalqaro savdo nazariyasiga shubhasiz yirik salmoqdagi nazriy hissasini qo'shish bilan birgalikda, bir qator iqtisodiy

kategoriyalarni mazmunini ochib ham berishgan. Merkantilistlar T.Mann, D.Yum, J.Kolberlarning nazariy yondashuvlarida boylik-foydani shakllanish manbalarini tadqiq qilish asosiy o'rinni egalladi. Merkantilistlar ichki va tashqi savdo faoliyatiga keng e'tibor qaratib dastlab foyda ayirboshlashdan paydo bo'lishini ta'kidlashgan. Lekin ular foydani shakllantirishda tashqi savdoni afzal bilishgan. "Ularning fikricha, boylikni ko'paytirishning asosiy manbasi bo'lib, tashqi savdo hisoblanadi. "Bizning boylik va pulimizni ko'paytirishning odatiy vositasi, - ta'kidlaydi Men,- tashqi savdo hisoblanadi." [4]

Boshlang'ich va so'ngi merkantilizm namoyondalari foydani keng shakllantirish omillari sifatida yuqori narxlar belgilash, importni chegaralash, oltin va kumushni mamlakatdan chiqarmaslik, arzon tovarlar vositasida bozorlarni egallash, aktiv savdo balansi sharoitida tovarlar importga ruxsat berish, maqbul savdo bitimlari uchungina oltin va kumushni mamlakatdan olib chiqishga ruxsat berishlarni keltirishadi. Ularning ta'kidlashicha, albatta ayirboshlash jarayoni foydani paydo bo'lishini boshlang'ich nuqtasi bo'lib, shundan so'ng uni o'zlashtirish mumkin. Ammo foydani paydo bo'lish manbasi haqidagi savolni qaysi bosqichda o'zlashtirilishi haqidagi savol bilan aralashtirmaslik zarur. Merkantilistlar fikricha foyda ayirboshlash bosqichida o'zlashtirilishini ta'kidlashib, foydani tabiati va haqiqiy manbaidan uzoqlashib, ular foyda ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'lishini bilishmagan. Shunga mos ravishda ularning ilmiy qarashlariga asosan tashqi savdo foyda oqimini ta'minlash maqsadida davlatning faol aralashuvini qo'llab quvvatlashgan. Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkin, merkantilistlar asosan tashqi savdo orqali foydani ko'paytirish natijasida iqtisodiyotni o'sishini ta'minlash, milliy boylikni oshirishga e'tibor qaratishgan.

Foyda nazariyasining rivojlanishi fiziokratlar iqtisodiy maktabining namoyondalari – F.Kene, J.Tyurgolar faoliyati bilan ham bog'liq. Ularning fikricha, iqtisodiyotning shakllanishi va faoliyatining asosini tabiiy tartib belgilaydi. Fiziokratlar asosan foydani maxsus ishlab chiqarish kuchi-er natijasi sifatida tasvirlashgan. Ular zirotat ma'sulotlarini yetishtirishning miqdoriy o'sishini qiymat o'sishi bilan aralashtirib yuborishadi. Shuning uchun ular noto'g'ri ravishda ishlab chiqarish sohasidagi foydani qishloq xo'jaligi bilan chegaralab va mohiyatan iste'mol qiymati o'sishini qiymat o'sishi bilan almashtirishdi. Fiziokratlar maktabining namoyondalarining kontsepsiyasiga ko'ra davlatning iqtisodiy siyosati qishloq xo'jaligi munosabatlari orqali amalga oshirilishi zarurligi va foydani shakllantirishda yagona manbasi yer ekanligini qayd etishadi. Foydani shakllanishini F.Kene "sof mahsulot" tushunchasi orqali tushuntirishga harakat qiladi. Tabiat ishtirokida yer egasining mehnati foyda –"sof mahsulot"ni yaratishini ta'kidlaydi. Shakllangan foyda yer egalari ilgar yerga qilgan harajatlari uchun mukofot ekanligini qayd etadi. J.Tyuro foyda nafaqat qishloq xo'jaligida balki sanoat, savdoda ham shakllanishini ta'kidlagan.

Sanoat va sadoda mehnat mahsuldor emasligi, masalan savdoda mehnat materiyani shakllini o'zgartirishi, savdoda esa tovarlar harakati sodir bo'lishi, eng asosiy yangi materiyahosil bo'lmashligini ta'kidlashadi. Sanoatda "sof mahsulot" hosil bo'lmaydi, sanoat mahsuloti qiymati ishlab chiqarish xarajatlariga teng ekanligi, ular foydani xodimlar ishhaqi ko'rinishida olishadi. Savdo foydasini hisoblash va aldov natijasi sifatida ko'rishadi. Shuning uchun foydani shakllanishini yana qishloq xo'jaligi tizimi nuqtai-nazari orqali dalolatlaydi: "foyd –tabiat inomi emas, u foizga o'xshash bo'lib, uning paydo bo'lishi yer rentasidan "kelib chiqadi"." [4]

Klassik siyosiy iqtisod maktabining dastlabki vakillari A.Smit va D.Rikardlar foydani mohiyatini jiddiy tadqiq etishdi. Dastlab foydani tadqiq etishni sanoat ishlab chiqarishda, so'ngra tadqiqot sohlarini kengaytirib noishlab chiqarish sohalarini bo'yicha keng o'rganishdi.

A. Smit foydani iqtisodiy kategoriya sifatida mehnat qiymati nazariyasi bo'yicha ifoda etdi. Foydani shakllanishi bilan bog'liq xususiyatlarini qiymatni mehnat yaratishi asosida o'rgandi. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bo'yicha emas balki, mehnat orqali tovarlarning qiymatini aniqlash bilan birga, A. Smit daromadlar yig'indisi sifatida qiymat iqtisodiy kategoriyasini shakllantirdi.

Uni quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Q = W + P + R \text{ (W-ish haqi + P-foyd + R- renta). [4]}$$

Yuqoridagi tenglamadan shuni xulosa qilsa bo'ladiki, klassik siyosiy iqtisod namoyondalari tomonidan ishlab chiqarish omillaridan foydalanish natijasida foydani shakllantirish modeli yaratildi.

A.Smit narx shakllanishiga doir muammolar bo'yicha ikki xil kontsepsiyani ilgari surdi. Ushbu holatlar orqali foydani shakllanishiga ham ikki xil yondashuvni ko'rishimiz mumkin. "...bo' yicha ishchilar mehnati mahsulidan chegirma-mehnat qiymati nazariyasiga ko'ra va shu bilan

birga, kapital uchun haq to'lash va narxning tarkibiy qismi –ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasiga muvofiq.”[5]

A.Smit nazariyasiga ko'ra foyda ishchilarning mehnati mahsulidan sarmoyadomning manfaati uchun chegirma hisoblanadi.

D.Rikardo foyda nazariyasini quyidagi qoidalariga qisqartirdi[6]:

1) barcha tovarlar ish vaqtidan kelib chiqib belgilangan qiymat bo'yicha sotiladi;

2) xarajatlarga tovar qiymatidan chegiriladi;

3) foyda, tovarning qiymati va xarajatlarga o'rtasidagi farq bo'lgan, - qoldiq.

Bu kabi foydani shakllantirishning asosiy xususiyatlari keyingi tadqiqotlarga asos qilinib, foyda nazariyasini rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi.

Markscha maktabning foyda nazariyasini siyosiy lashtirish darajasi yuqori bo'lganligi sababli tanqidga uchragan bo'lsada, tarixan foyda nazariyasining rivojlanish tarqiyotiga K.Marks va uning izdoshlari ilmiy izlanishlari ham asosiy turtki bo'ldi. K.Marksning iqtisodiy ta'limotiga ko'ra foydani shakllantirishda, A.Smit va D.Rikardoning mehnatning qiymati nazariyasini keng tadqiq qilgan holda, qiymat qonuniga asosan foydani shakllantirishga asosiy sabab, ishchilarning mehnati qaratiladi. Aynan mehnat kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida qo'shimcha qiymat shakllantiradi. K.Marksning iqtisodiy nazariyasida qo'shilgan qiymat foydani o'zgartirilgan shakli sifatida qaratiladi.

Agar foydani R deb belgilasak, $W = c + v + m = k + m$ formula, $W = k + p$ formulasiga yoki tovarning qiymati = ishlab chiqarish xarajatlari + foyda tenglamasiga aylanadi.

Bundan ko'rinadik, foyda, yuqorida aks ettirilgan qo'shilgan qiymat bilan bir xil ekanligini ko'rishimiz mumkin. K.Marks foydani asosini qo'shilgan qiymat tashkil qilib, ishlab chiqarishga kapitalning sarflanishi shakli natijasida ajratib oladi. Shu bilan birga ish kuchi yangi qiymat shakllantirishi hisobiga foyda shakllanadi. Ammo foyda- bu ortiqcha qiymat emas, yuqorida qayd etganimizdek, ortiqcha qiymatning almashgan shakli bo'lib, ortiqcha qiymatning bir qismi xarajatlarga shaklda - qarz, ijara, soliq va ish haqiga ustamalarga transformatsiya qilinadi.

Foyda nazariyasining salmoqli rivojlanishiga marjinalistlar maktabining vakillari S.Jevons, K.Menger, L.Valrasa, Bem-Baverk, J.Klarklarning tadqiqotlari ulkan hiss qo'shishdi. Jumladan ularning iqtisodiy qarashlarining asosini chegaraviy foydalilik nazariyasi tashkil etib, ushbu nazariya inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Chunki marjinalistlar o'z ilmiy izlanishlarida foydani shakllantirishning nafaqat mikro iqtisodiy tahlillariga keng e'tibor qaratishdi, balki foydani mazmunini ruxiy izlashga ham harakat qildi[7]. Natijada foydani maksimal lashtirishning bir qator omillar tizimini aniqlashdi. Marjinalistlarning foyda nazariyasidagi ta'qiqotlar bozorda narxlar va monopoli foydani shakllantirishning muammolariga qaratilgan.

Neoklassik iqtisodchilar maktabi vakillari foydani shakllantirishning turli omillar orqali aniqlashtirishga xizmat qildi. Jumladan P.Samuelson foydani quyidagi beshta nuqtai nazarlardan kelib chiqib talqin qiladi[8]:

- Foyda, ishlab chiqarish omillarini egalari tomonidan taqdim qilinishi natijasidan muqarrar olinadigan daromad;

- Foyda, tadbirkorlik faoliyati va texnik taomillashtirishlar joriy etilishi uchun mukofot;

- Foyda, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar-risk va istiqboldagi noaniklilar natijasida shakllanadi;

- Foyda, monopoli mavqei xolatidan kelib chiqadi;

- Foyda, moddiy rag'batlantiruvchi daromad sifatida emas, balki qiymati o'lchanadigan va soliqqa tortilishi mumkin bo'lgan ortiqcha daromad sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu nazariyalar ichida tadbirkorlik foydasi nazariyasi, innovatsion foyda nazariyasi va boshqa nazariyalar muhim o'rin tutadi. Y.A.Shumpeterning tadqiqotlari natijasida innovatsiya jarayonlarini talab etuvchi tadbirkorlik faoliyati ishlab chiqarish omili sifatida qaraldi va shu vaqtdan boshlab foyda tadbirkor faoliyatining natijasi ekanligini ilmiy

asosladi. "... mohiyatan tadbirkorlik foydasi –bu yangi kombinatsiyalarni amalga oshirish natijasidir.”[9]

Keyns foyda manbalarining muammolari bilan shug'ullanmagan bo'lsada[10], davlatning faoliyatiga muhim ahamiyat qaratgan makroiqtisodiy modelida iqtisodiy barqarorlik mutanosibliklarini ta'minlash muammolarini "samarali talab" mavqidan investitsiya, bandlik, iste'mol va foyda o'rtasidagi mutanosiblik ta'minlash orqali iqtisodiyotni tartibga solishda fiskal siyosatga ustuvorlik beradi. Tadqiqotlari davomida yetarli bo'lmagan "jami talab" sabablari sifatida foizlarning yuqori darajasi tufayli kapitalga nisbatan yuqori bo'lmagan foyda me'yori keltiradi. "Tadbirkorning daromadi maksimal bo'lganda bandlik darajasi yalpi talab funktsiyasiga bog'liq bo'lib, o'z navbatida, u iste'mol va investitsiyalar o'rtasidagi munosabatlarning turli xil variantlari bilan tushum istiqbollari baholaydi.”[10]

Institutsionalizm iqtisodiy maktabining namoyondalaridan J.Gelbreyt neoklassik iqtisodiy maktab tarafdorlarining g'oyalari inkor etgan. Jumladan "Kapitalistik firmaning maqsadi foyda olish edi. Neoklassik o'quv kurslarida hanuzgacha foydaga alohida e'tibor qaratiladi, va shunday qilib qolgan barcha maqsadlar deyarli to'liq e'tirof etilmaydi” [11]. Uning ta'kidlashicha firmalarning faoliyatini yuritishda markaziy fikrlovchisi alohida shaxs emas, balki mutaxassislar guruhi tashkil etib ular texnotuzilmani yuzaga keltiradi. Biroq bunda foydani maksimal lashtirish texnotuzilmaning asosiy maqsadi emas. Ma'lum bir foyda darajasiga erishilgandan so'ng texnotuzilmaning a'zolari o'sish jarayonining o'zidan ko'proq naf ko'rishadi. Mulkn boshqaruv jarayonidan ajratish daromadni ko'paytirish to'g'risidagi qoidalar to'liq qayta ko'rib chiqishga olib keladi.

Natijalar interpretatsiyasi (Discussion/Обсуждение).

Ushbu tadqiqotni amalga oshirish davomida quyidagi savollar paydo bo'ldi va ularga quyidagicha javoblar shakllandi: Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida qanday xususiyatlarga ega? Uning tadbiriy rivojlanishi natijasida unga nisbatan qanday xususiyatlar yuzaga keldi? Iqtisodiy maktablarning qarashlarida qanday voqeliklar mujassam bo'ldi? Mazkur tadqiqotni amalga oshirish davomida ushbu savollarga asosli javoblar shakllantirildi.

Xulosa (Conclusions/Заключения).

Foydani iqtisodiy mohiyatining ko'rib chiqar ekanimiz, zamonaviy iqtisodiy nuqtai nazaridan uning quyidagi tavsiflarini qayd etishni muhim hisobladik:

✓ foyda aniq bir faoliyati bilan shug'ullanayotgan tadbirkorning daromad shaklini ifodalaydi. Bu foydani ifodalashning oddiy shakli bo'lib, uning mazmunini to'liq ochib bermaydi. Negaki ayrim sohalaridagi faoliyat natijalari foyda olish bilan bog'liq bo'lmaydi.

✓ Foyda tadbirkorning daromad shakli bo'lib, tijorat muvaffaqiyatiga erishish maqsadida qo'yilgan kapitalni anglatadi. Chunki foyda kategoriyasi ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lgan-kapital kategoriyasi bilan bog'liq.

✓ Foyda tadbirkorning tadbirkorlikka yo'naltirilgan kapitali bo'yicha kafolatlangan daromadini anglatmaydi. Chunki foyda tadbirkorlik faoliyatidagi riskka nisbatan to'lovni ham anglatishi mumkin. Ya'ni tadbirkorlik faoliyati riski va foyda darajasi o'zaro mutanosib bog'likka ega hisoblanadi.

✓ Foyda tadbirkorlik faoliyatida olingan jami daromadni aks ettirmaydi, balki ushbu faoliyatni amalga oshirish xarajatlari chegirilishi hisobiga qolgan qismini tavsiflaydi. Kengroq ma'noda foyda miqdoriy ko'rinishda qoldiq ko'ratkichi aks ettirib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida jami daromad va jami xarajatlarga farqini anglatadi.

✓ Foyda pul shaklidagi qiymat ko'rsatkichi hisoblanadi. Foydani bu kabi tavsiflashi umumiy qiymatni aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlar-quyilgan kapital, qilingan xarajatlarga, olingan foyda va boshqalarni hisobga olish amaliyoti bilan bog'liq.

References:

1. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Глава VII. Осоставных частях сены товаров. Мо с к в а: Издательство социально-экономической литературы, 1962. С.54
2. Менкю Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 1994. - С.99
3. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2009. — с.54
4. Бартенев С. А. История экономических учений: учебник- 22е изд., перераб. и доп. — М.: Магистр: ИНФРАМ, 2013. — с.37
5. Павлова И. П. и др. История экономических учений: Учеб.пособие. Изд. 3-е/ СПбГУАП. СПб., 2000. с.35-36
6. Черний А.А., Батищева Н.Н. Прибыль: от прошлого к настоящему. Вопросы экономики и управления. Международный научный журнал. № 4.1 (06.1) / 2016. С 45
7. Под редакцией Н.А.Саголова. Курс политической экономии. Том 1. М: Издательство экономической литературы. -1963. с.334.

-
8. Самуэлсон Пол А. Экономика: Учебник перевод с англ. - Севастополь, изд "Ахтиар", 1995 г стр. 287-291.
 9. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия/. - М.: Эксмо, 2008. — стр. 234.
 10. Дж. М. Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. / перевод с английского проф. Н. Н. Любимова. Вступительная статья. проф. И. Г. Блюмина. М.: Государственное издательство "Иностранной литературы", - 1948.- стр. ХVIII.
 11. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. Перевод В. В. Зотова, В. А. Кирова, Т. Л. Клячко -. Воспроизводя по изданию: М.: Прогресс, 1976. стр 145...